

1054.

A

TOPIC:

FUNERAL.

INFORMANT:

SEMISI KURUALEBA

(M. 57 YEARS)

PLACE OF ORIGIN:

NAIVAKARAUNINIU ~~TAVUKI~~ *Sanima*

KADAVU

PLACE OF INTERVIEW:

NASOLE

DATE:

19 JUNE 1985

INVESTIGATOR:

A. BILITAKI.

TR.

Vinaka, na somate, e dua ga na i mataqali i tavi e dau vaka tu e liu, e sa dui tu ga na kena i tovo e na kena vanua, e da sa qai lai tiko e e vica na kenaduidui lalai e tiko. Taumada, ni sa mate e daa na lewe ni vanua, e qai wasei tiko vakavica, na vei mataqali e na neitou loma ni vanua, mai dua ga na mataqali turaga, ka dua tiko vei keitou na mataqali i vanua. Na kena wasewase e rua, e rua na kena mataqali, o keitou na mataqali turaga. E dua na mataqali o Rakiraki, ka dua na mataqali o Natiarua. E sa qai tiko na mataqali e wase i rua tiko, na kena o keitou, ka dua tale tiko na mataqali o Batinisolo, o ya na i wasewase lelevu ga e rua e na neitou vanua. Ia, kevaka e da kaya mada, me sa mate e dua na lewe ni nomu mataqali, na noqu mataqali, e wase tiko vakatolu. Na vei tokatoka, ni mataqali e qai dau lai kune mai kina na veimataqali tokatoka, ko e qai dau lai kune gona kina na mataqali. E so e sa dua ga, na i tokatoka, dua na mataqali. E na wase vakalevu tiko, ni mata veitacini, e ratou qai lai

bulia e dua na tokatoka, qa lai dua na mataqali. Vei keitou mada, kevaka e sa mate e dua na lewe ni neitou mataqali, e na noqu i tokatoka, na noqu tokatoka o au o Vunitiriira. O au na noqu i tutu na Bete. Keu sa mate, e sa na qai vakauta na noqu mata vuvale, o ratou na luvequ, na kena i tukutuku vua na noqu turaga ni qali. E na vakau va o ya, na kena i tukutuku, vua na i liuliu ni mataqali. E vakauti vua na noqu i liuliu ni mataqali, ko e vakatokai tiko na Turaga ni Qali. E ratou na vakauta na luvequ na i tukutuku, keu sa mate. Ratou sa qai lai soqoni vata, e na vakauti i liu na i tukutuku taumada, kevaka e bula tiko na tuakaqu. Ke sa yali na tuakaqu, e na vakadua sara na mata ki vua na Turaga ni Mataqali. Na turaga ni mataqali, e na qai lai vakacivi iratou na turaga ni veitokatoka. E ratou sa qai lai soqoni, e ratou sa na qai lai veitalanoataka, sa vinaka, na kena maroroi na yagoqu, kei na noqu soqoni, e sa na vakayacori e vei. E sa na qai lai tukuna na i liuliu ni neitou mataqali, e vei na vanua e na lai maroroi kina..

-- E na qai lai vakatulewa i kea?

Io, e na qai lai vakatulewa i kea, o koya na neitou turaga ni Qali. I kea e sa na qai macala kina, e ratou na tu vakarau e na vei qaravi, e na kena maroroi na yagoqu. E sa na qai vakau e dua na kena i tukutuku, ki vua na neitou turaga ni Vanua. Esa na qai vakarau na kena i tukutuku vua na turaga ni vanua, o koya e se bula tiko e na gauna o ya. O koya e na qai lai tukuna vua na turaga ni vanua, niu sa leqa. E na tiki ni gauna o ya, e ratou sa na cokocokovata na marama, me ratou qarauna na kena qaravi

tiko na ogaoga, na ka ni somate. Na i yau e sa mafala tu ga, na i yau na ibe. E na vakarautaki e dua na vale, me na davo kina na yagoqu, e na tevu na ibe, e ratou na vakarautaka mai o ratou na lewe ni noqu mataqali. Me lai davo kina na yago ni mate. Kevaka e laurai me mate vakavinaka, ia, kevaka e laurai ni a via tauvimate tiko se cava, daru sa via lai tekivu tiko i liu o ya. E daru a tekivu, se a mate vakacava, ia kevaka ni ogo, e daru veitalanoa tiko ogo e na mate mai nakoro. E yawa na vale ni bula, Ia, kevaka me a mate vakavinaka, ke a tauvimate ga sa mani lai mate, ia e sa na va o ya na kena i cakacaka. Kevaka me a tauvimate e na dua na mate, me a dodonu me kau i vale ni bula, e laurai mai vale ni bula. Ia, mai vanua, kei Suva, e viavia duidui tiko vakalailai. Ia, e na va o ya na kena i lakolako. E sa na oti ga, e sa na lako na kena i tukutuku vei turaga ni vanua, e sa ratou na qai bosebose na lewe ni mataqali, e ratou sa na vakarautaka sara e dua na vale, me qaravi kina na ka ni somate. E sa na tu na kena i yau vakaviti, me vaka ga na ibe, e ra na vakarautaka na tinada, me dau lai tevuki, me dau davoca na yago ni mate. Me waraka kina na nodra lako mai na mataqali turaga e na noda vanua, me yacova sara na veiqaravi ni somate. E sega ga ni yala i kea, e na kau tale i na veivanua, e na veikoro tikivi, toka veitikivi e da toka kina. Baleta ni o keda, ni bula tiko e dua na tamata, e tiko na i karua ni nona koro, e vasu kina. Na vanua e lako mai kina na tinana. Baleta e dua na bula, e a basika mai kina. E va o ya. E so na vanua, e yawa toka vaka lailai na koro e vasu kina, e so e koro veitikivi ga, e so e

koro sara mai Tailevu. Ia, e daru veitalanoa tiko oqo, mai vanua, E na kena qaravi na somate mai vanua. Me vaka mai nakoro, o au na noqu koro, e tiko na, e rua tale tiko na koro e keitou koro veiwekani, na koro vanua vata. E na sega ni rawa ni sega, ke dua na mate ni noqu koro, oqo au tukuna tiko o au, kevaka au sa mani mate. Nai vakarau nimate, e na qai tukuni tale ki na dua na koro, koro vanua vata, se koro veiwekani. O Muanisolo, vatakei Vunisei. Me vaka na nodaru talanoa i liu, na tamo ni nodaru talanoa, daru a tekivu mai kina, e vaka talega kina oqo. Oqo, ni sa mate, e na sega ni rawa ni sega, me sega ni yaco na i tukutuku i kea. E koro veiwekani, ia o au sara mada ga, au vasu tiko kina. Na koro o Vunisei e na vakauti i kea na kena i tukutuku. E sa qai mai, tou tiko na koro o kedatou, o Naivakarauniniu, tou sa tiko vakarau sara tiko ga. E ra sa mai kau kakana mai o ira na cauravou, kau mai na yagona, e da sa na lai tiko saraga yani e na vale ni somate. Taki tiko na yagona, tou sa na tiko vakawawa tiko. E sa ra qai cabe mai o ratou na mataqali turaga e na noda tou koro, e na koro o Vakarauniniu, e ratou sa na lako mai kina na mataqali turaga. E ratou lako mai e na reguregu ni somate.

-- Na nodra lako mai oqo, e ra sa na kau i yau tale tiko ga mai?

Kau i gau mai,

-- Yau me vaka na?

Ibe, na tabua, na kena magiti.

-- Na magiti e kau yani o ya, e wili kina na cava?

Na dalo, na kena i coi, na vuaka, na tavioka, e na kau yani o ya, e na lai vakacabo sara o ratou. Mai caka na veiqaraqaravi, vaka

ga e da dau cakava tu i Suva oqo. E da sa lako yani i Reguregu, e kau tiko yani na kena i yau, vata kei na kena magiti. Tavioka, na dalo, e sa wili kece ga vakamagiti o ya, na ika, na bulumakau, se na toa, na kena i coi, e da na lai tavaka tu e na gauna ni somate. I kea, e da sa na lai cabecabe tiko na vanua, e sa na qai ratou lai tukutuku tiko mai na neitou, na gauna me na maroroi kina na yago, nei koya e da sa lai somate tiko kina. Ke vaka e sa ratou via vakatotolo taka tiko ga, ia e na siga tikoga o ya. Kevaka e sega, e ratou na kaya tiko, siga a dua, se na siga e taraya. Me qai maroroi tiko na yago ni mate. E na waraki tiko, kevaka e lako talega na i tukutuku, e sega talega ni ka bera. Na koro veiwekani, se na koro au tukuna tiko o ya, e na nodra sa lako mai. E sa na ratou na lai cokoti vata tu mada e na dua na koro o ya, dua na koro. Ni ratou sa laki toka vata kece o ya, e na sega tale ni bera, e rawa beka ga ni rauta e dua na auwa, e ra sa na basika mai. Na koro veiwekani, e na mataqali lakolako vata tiko ga ni somate, na reguregu vakavanua. Lako mai, kauta mai na ibe, kauta mai na kena magiti, e sa ra yaco mai, e ra na mai cabecabe tiko vakavanua. Ia, o ratou na koro, na vanua au vasu kina, o ratou o ya, e ratou i otioti tiko ni curu maik ki na vanua, e tiko kina na yago ni mate. Baleta o ratou, e ratou i otioti ni mai reguregu. E ratou yaco ga mai o ratou, e sa macala sara tu ga na gauna ni veibulu. E na va toka o ya na kena i vakarau ni qaravi somate mai na neitou vanua. Ke sa yalataki toka e na siga ni mataka, ia o ratou na koro, e na vanua au vasu kina, e ratou na qai tiko e na siga ni mataka.

O ratou ga na wase ni vanua, e na vanuakeimami veiwekani kina, e ratou na lako mada mai, sa mai ia toka na somate. Me vaka ga na mataqali e da cakava tu i Suva oqo. E so e siga rua tiko, e so e siga tolu, e sa qai maroroi. Ia, na vanua ga e ~~v~~asu kina o koya e mate, e qai dau otioti sara ni vanua e mai regu mate. K~~a~~amada me va ~~q~~o, loku tiko na gauna me tini na kaloko, ni mataka, ia na koro au vasu kina, e na qai rawa ni basika mai, ni ~~r~~aua na vitu na kaloko se e na walu na kaloko, e na mataka, e na mai tiko rawa, e sa na qai yacova na ~~g~~aua me sa qai lai bulu kina. E na viavia rawarawa toka na vanua ni sega ni levu na i colacola, e na kena qaravi na somate. Na veika kece, e sa vaka me cavu tu ga mai vuna. I Suva e via dredre, ni veika kece, e sa voli ga. O ira na nodra lako tu ~~g~~ai o ya, na ka kecega e ra sa kauta rawa tu ga mai, na yaqona, na kakana, me vaka na dalo, na tavioka, na vuaka, na veika vaka o ya, e sa tu ga vei ira. E ra qai dau veikerekerei ga, me vaka na kena vosa vakavanua, ko ga e sa toka na vuaka me nona i tavi. Na kena veisolitaki e na kena qaravi, nakena vukei na somate. E Suva, e sa dredre kece saraga, na veika kece e voli, na i lakolako madaga, e sa vakailavo ga. Mai neitou vanua, na koro madaga oqo, e siro ga mai. Ra lako ga mai waqa, na boto, e karataki ga mai. Na ka totolo, na nodra lako mai. Ia vei keda i ke, i Suva, e dredre vakalevu, me vaka o kedatou oqo i Nasole, ni tou via lako i Kinore, e sa na sega ni rawa ni da taubale, e da sa na vodo ga. E sa da na vodo basi ga., se na motoka, ~~n~~ia mai noqu vanua, e ka rawarawa tu na qarava na oga. Me vaka ni daru tiko e na veitalanoa oqo, na

gauna ni somate, e ka rawarawa tu ga, e na kena qaravi e dua na somate. E da mai tiko o ya, na soso yaqona, vakasigalevu, na vakayakavi, me lai yacova na siga ka dua, e kena yakavi, me sa qai maroroi kina na yago ni mate. E rawarawa tu mai vanua, ni gauna e lokuci, e sega ni rawa ni cala. Baleta na veika kece, e rawatawa. Na nona qai lako mai oqori na vanua, au vasu kina, me ra qai lako mai, o ira rawa ni qai basika ga mai na ciwa se e na tini. E sega ni vaka e Suva, e dredre na veitaratara, na i bulubulu mai vanua, e tu ga e na veiyasa ni koro. E sega ni dua na auwa na noda lako tiko, me vaka e so, i Suva. I kea e sega, sa rawa ni tini sara ga na kaloko, e sa da qai lako, ni sa qiri na lali. Da lako i vale ni lotu, lai lotuvaki ga mai, lai lotuvaki ga mai, oti, e sa da qai siro sobu, esega ni lima na miniti, e da sa yaco i na i bulubulu.

-- E vakacava beka o ira na kelia na qara oqo, e lavaki, me nei cei, se e sa tu ga na tamata e ra kila na nodra i tavi?

E sa dau tu ga, na mate vei keda vakavanu, o ira na dau keli i bulubulu. Me ga gona vei keitou, kevaka e dua e sa mate, na neitou mataqali, e sa gauna ni veivosakitaki ni keki bulubulu, e sa veivosaki taki sara tiko ga e na gauna o ya. E na qai ratou dau veitarotarogi ga, o ratou na neitou, kei iratou na mataqali turaga. E na kena lai keli na i bulubulu, e na so vei keitou, e so vei iratou na mataqali turaga, e na keli bulubulu. E ratou na lewe vica mai na mataqali turaga, e ratou na lewe vica mai e na vanua, me ratou lai kelé bulubulu. Kevaka gona e sa lokuci tiko mai kina na keli bulubulu, e sa rauta beka ga ni oti na

katalau, e sa na tu o ratou na cauravou, me ratou sa mai keli i bulubulu rawa. Ni bera ni ratou yaco tiko mai na vanua au vasu kina. Na vanuae vasu tiko kina o koya e mate. E so, na gauna vei keitou, e dau keli i bulubulu saraga o ~~Matanivanua~~ ratou na vanua au vasu kina. O ya na i tovo vakavanua, na i tovo ni noda veimenemenei, na tovo ni noda vei vakacakcakei, na i tovo ni noda rokorokovi, me kauwai taki tiko. E so na gauna, e ratou dau keli i bulubulu saraga, na vanua e vasu kina. Mai neitou koro e dau va o ya. E na so na gauna, e ratou sa dau yaco sara ga mai, e ratou sa qai, na vanua au vasu kina, e ratou sa qai mai taroga se o cei e sa keli i bulubulu. E dau rawatawa tu vei keimami na veitarotarogi taka na ka. O keda na kauwaitaka tu na bula. E dina ni sa mate na tamata, ia e kauwaitaki ga na tamata e na gauna e sa mate kina. E dau ka marautaki vei keimami, kevaka e dua e mate, me mai taroga, e sa na tukuni, ni keitou sa kelia na i bulubulu. O ya, e ratou na vakavinavinaka kina. Na kena keli talega nai bulubulu, e dau tu talega na kena vaka i yau taki. Na i yau ga ni somate levu e caka tiko, o ya, e ra qai dau votai kina, o ira e ra keli i bulubulu, o ira na veiqaravi, o ya e sa qai nona tiko, o ratou na neitou, e na kena veivotayaki na veiyau. E na sega ni rawa ni kau kece na i yau ni somate i na i bulubulu, e na vica ga. Me ratta ga me na rawa ni na lai solegi kina na yago ni mate, ia na kena vo e tu o ya. Na somate, e vaka saraga e dua na tiki ni solevu vakavanua. E da na solevu taka na bula, e da na solevu taka talega na mate. E na sega ni rawa ni dua e mate, me na sega ni solevu taki. E dina

ni da lai somate tiko, ia e da somate tiko, e da vakaiyau taka tiko na nona i davodavo. O ya na i otioti, ni nomuloloma ki vua e dua na wekamu. Ia e dau levu sara, na kena dokai, na kena rokovi, na kena kauwaitaki na somate. E dau rokovi vakalevu, e ra dau kauwaitaka vakalevu. Baleta o ya, e sa ka ga vakalou, e na nomu lai somate ki vua e dua. Nai otioti, kevaka o sega ni dau kauwaitaki koya tu e na gauna ni nona bula, na gauna e sa mate kina, na weiwekani kece, e ra na tiko kina, me vaka e caka tu oqo e Suva, o ya baleta ni ka vakalou. E sega ni rawa ni o kaya vaka oqo me kua, e sega o ya e kavakalou. Na i otioti ni nomu lomana e dua na wekamu ni sa mate, e veitalia o tu mai vei, veitalia o sa mate se cava, o na kauta e dua na nomu i yau se cava, mo vakaraitakak kina na nomu loloma, o ya e sa ka vakalou. Kevaka me daru na vakasaqara, e tukuna tiko nai Vola Tabu o ya. Na gauna e mate kina e dua na wekamu, na wekamu kece e tu mai na dua na vanua, e na kauta mai e dua na nomu ka ni loloma cava, me na basika mai kina, ki na vanua e tiko mai kina na leqa. O ya e sa ka vakalou. Baleta na bula kei na mate, e sa cakacaka yaco duadua ga kina na turaga. O koya gone, e sega gona kina ni rawa ni dua e mate, me na sega ni soqovi. Na levu ga ni nona soqovi na bula, na levu talega ni noa soqovi na mate. Kevaka e da kaya tiko ni vakacava, e vakacava, e sega ga, e na soqovi ga. Ia, na i yau ni noda somate vakaviti, ko e da dau qarava, na gauna e sa lai moce kina e na bogi, e na gauna e sa lai mate kina e dua, e sa veibulu, ke daru veitalanoataka tiko oqo, au vakatakarakara taki tiko e na somate mai noqu vanua. Au vaka

rawarawataka tiko, e na noqu talanoa, me vaka gona ni o au gona au mate. E na kena i tuvatuva gona, ko au talanoataka tiko mai o ya. Tini na kaloko, e sa qai siro sara na veibulu. Ni ratou sa yaco mai na vanua au vasu kina. Sa lai yaco na veibulu, bulu, Keli na i bulubulu, e ratou sa kelia rawa na i bulubulu, o ratou ga na neitou cauravou. Ni gauna e ratou yaco mai kina na vanua au vasu kina, me ratou mai taro, o e sa keli oti na nona i bulubulu. Na gauna e sa tini kina na veibulu, e sa lako sara na veibulu. Ia, na veibulu, e sa na tiko ga na i yau lalai e rauta ga na somate, me olo kina na yago ni mate.

-- E na gauna oqo, e sa qai yaco mai na kisi ni mate, ia na gauna beka e liu, e dau caka vakaevei na yago ni mate e na kena i mamaroroi. E na kena tiko e na ~~dua~~ na loma ni vale, e na kenasoqovi tiko?

O koya gona e dau vakalekaleka taki kina o ya. Baleta na yago ni mate, e dau boi, E dau vakalekalekataki gona kina, me ~~skua~~ soti ni dede, e sa, e rawa ni bogi dua ga.

-- Me vaka ga gauna e ~~kia~~ oqo e sa vakayagataki na kisi ni mate, e na gauna e liu, e dau vakacava, e dau solegi ga e na ibe?

Nai sulu ga, e vakaisulu taki mada, ni oti, e sa qai ologi e na dua na i sulu, oti e sa qai masi.

-- Masi?

Na Kumi. Oti, e sa qai ologi e na ibe, me sa qai solegi kina, e ka rairai matau sara ni caka. E taqai vica na masi lelevu, e sa qai ibe tale, me vaka ga e dua na i dabedabe ni sa tevu tiko e dua na, ko e dau tevu e na dua na somate, ko me da rai yani va

oqo, e sa laurai ga na kula. E kena mataqali vata ga mai vanua o ya. E sa qai koya sara ga o ya, e sa qai koya saraga o ya, e sa qai kovuti kina na yago ni mate. E na vakaisulu taki vaka viti, me vakaisulu vakaviti, sa qai oti o ya, e sa qai oti o ya, me sa qai viviraki e na ibe, sa qai vesu vakavinaka. Viviraki saraga me vaka e dau viviraki tu na i solesole, me vaka e ra dau tu e na noda veivale. Oya na kena i cakacaka saraga o ya.

-- Me vaka ni berabera beka mai o ratou na vanua e da tōu vasu kina, e na tiko beka na ka o ya me bogi rua?

E na sega ni rawa ni bera. E na sega ni rawa ni bera.

-- E na sega ga ni rawa ni bera?

Io, baleta na veikauwaitaki e tu, na kena maroroi me kakua ni boi. Na kena sa kilai vinaka tu na mate mai vanua e dredre, e dau qarauni na tikina o ya. E sega ni dua ni rawa e bogi rua tiko. Mai vanua au sa dau rogova, ni bogi dua, au sebera ni raica, e ra se tukuna ga vei au o ira na neitou qase. E tu e so na veika vakaviti, kevaka e bogi dua. Me qai bulu e na siga ka dua, e tu e so na ka vakaviti me dau tarovi kina na i boi. E so na vua ni kau vakaviti.

-- O ya na vuanikau cava?

N uci, na lauci, e qai dau tuki, me dau mai buluti tiko kina na yagona e laurai tiko mai, na vo kece ni yagona, e sa na vakaisulu taki tu. Ia, e na tutuvi vinaka tu na matana na ka kece, ia, e dau ka qarauni sara. Baleta gona, ni yago ni tamata e dau boi. Mai vei keimami, e sega sara ni dua e rawa ni yacova na bogi rua. O ya, kevaka e dua e sa mate e na bogi, e na g bogi

tale tiko ga o ya, e sa na vakau kina na i tukutuku. Ni dau lai yacova ga na rua na kaloko, se e na tolu, o ya e sa yaco saraga na veibulu. Na gauna tale ga o ya, e sa donumaka tu na kisi, au sa donumaka e vica, e sa yakayagataka na kisi, na kena maroroi, na kena qarauni na yago, ~~XX~~ Ia, e so, e se levu ga e ra se viviraki e na ibe, na i solesole vakaviti, ia e sega ni dua e vaka bogi,

-- Na kena viviraki tu oqo e na solesole, e vakacava na kena kau mai i na bulubulu, e laveti vakacava?

E sa qai dau laveti, kevaka e yawa na i bulubulu, e sa qai dau vakaivua taki. ~~Na kaka kaka~~

-- Na kena tukuni tu na kena vakamvuataki, e rawa ni ko vakamacalataka, e na vakaivua taki vakacava?

Io, e na viviraki, ni sa viviraki tu na i solesole, qai rua na se me tolu na kena i vua, me biu i botona, qai vesu vakalalai toka, na i vesu ga sa toka o ya, qai curumaki kina na kau, me dara i botona. Ni sa cola tiko, o na taura toka na i solesole. E dua na kena i cakacaka, e dau vesu vakalailai, mai na wa e sa viviraki yani e na i solesole, dua na wa me vesu tale ki na kau. Iō, ni dou sa laveti koya tiko, e na dua tiko na ligamu e na taura tiko na i solesole. E na sega ni rawa ni ko sa na biuta tu ga, baleta ni sa rui bi. E sa na rawa ni tolu, se va na i vua. Nisa da na colati koya tiko, e da sa na qai tauri koya tiko, e sa na vesu tiko e na wa, e da sa na qai tauri koya tiko. E ka qarauni sara vakamatau, baleta na tamata, ni sa mate, e bi. E mamada ni da bula tiko, na gauna e da sa mate kina, e sa dua

na bi vakaitamera e sa tiko kina. Mai neitou, e sega soti ni yawa na i bulubulu. E ka voleka toka ga, e toka ga i yasa ni koro. E rawa ni da lako ga mai me rauta ga e tini na miniti.

-- Ia, e vakacava kevaka e sa oti na veibulu oqo, na cava tale beka e sa na qai vakayacori?

Io, ni da sa suka ga mai o ya, sa yaco ga mai o ya, e sa mai lokuci sara na vakatatabu. Na vakatatabu, e yacana tiko na kena Vakabogiva taki, na bogi tini, e na noda vakatatabu taka tiko, na wekada e da sa qai maroroya oti mai. Mai vei keitou, ni rawa rawa tu na tu mai vanua. E sega sara ni dua na ka e dredre, na kakana kaecega e dau cavuta mai, me mai magiti. Na kena manumanu e sa tu ga, e na noda solitaka vakarawarawa. E so, e dau ka tu ni veisausaumi, sa vinaka dou qai lai raica ga, dou kauta yani na vuaka oqori, dou qai lai ~~kaika~~ ~~ga~~ wereca ga e dua na noqu i teitei. E levu ga na gauna, e da dau veisolitaka ga. Baleta e da veidoledolei taka tiko na ogaoga. E sa qai dau mai tukuni gona, o kedatou datou sa mai vakabogiva, da kaya mada. Ia, ke yaco tiko na veibulu e na Moniti, e kena i balebale o ya, ni qai Vakaraubuka, e sa bogi va saraga. E kena i balebale o ya, ni Vakaraubuka o ya, e tou sa na Vakabogiva taka kina, e sa na caka talega kina na kena i burua. Me dau bau veitosoyaki mada, me da solia e dua na gauna, vei ira na wekada, ni ra na cau talega mai, e na noda vakabogi tiko o ya. Sa vinaka, na gauna gona o ya, e sa qai dau caka e dua na kena veivosaki. E sa tabu toka na, e kena i vosavosataki toka vei keitou na 'maci', me tabu na waitui na vanua ni qoliqoli.

-- E na vakacava beka na kena dede?

Me bogi va.

-- E na gauna cava e na tekivu mai kina?

E na tekivu saraga, e na gauna e da sa lesu mai e na veibulu. Na noda lesu mai e na veibulu o ya, e sa na cabe ga mai o ya, e sa na tukuni sara, ni sa tabu na waitui.

-- E cava, e na kacivaki sara ga i loma ni koro?

E na loma ga ni somate, ni da lesu mai o ya, e da na mai tu ga e na loma ga ni somate.

-- E sa na mati tukuni kina?

E na mai vakarogoi sara kina na i tukutuku, e na kena sa via lai vakayacori, na i tinitini ni ka ni vei qaravi vakavanua, ni somate. E sa dua o ya, e sa dua mai o ya e sa dua na i cavu i kalawa o ya, e da sa galala. E da sa galala, e sa qai mai, caka gona o ya na kena vakatatabutaki, me yacova ni mai lokuci ga na kena siga, me sa qai vakataratara kina vakadua. E sa na qai lokuci yani, me sa tabu na waitui, e ra sa sega saraga ni lai qoli, e sega tale ni dua na ka, e sa qai waraki vakadua me ra lai qoli na marama. E da sa qai mai tiko, me baleta na noda sa mai soso yaqona, e da sa mai tiko o ya, e da sa qai mai tiko, me yacova sara na vakabogi va. E ra sa qai ra veisukayaki tale na turaga, o ira ga na marama, e sa na vica tiko na mocemoce. Na ka oqo, e vakatau ga vei ira na galala. Me ra qai mai Bikabika gona, me yacova na bogiva. Ke ra sa galalakece ga, ia e sa na vakaraitaka mai. E dua na ka marautaki vakalevu, baleta tiko gona, ni rawarawa na veika kece. E so na burua, e dau nodra ga o ira na

tikini, o ira na wekana dina na mate. E ratou dau vakarautaka. E na caka kina na kena magiti, na kena yaqona, i kea gona, e sa na qai votai gona kina na kena i yau.

-- O ya ni oti na vakabogiva?

Io.

-- E votai vei ira na i lakolako kece, ko e lako yani e na reguregu?

Io. Oti, e sa qai mai caka, o ira gona na mocemoce tiko o ya, e ra sa na qai lako gona i qoli. Na kena mataqali ga e da dau cakava o keda na tiko oqo i Suva. Ia, i ke na kena dredre gona, e da sa lai kauta kece tiko ga mai e na makete. Ia, mai vanua e sega, o ira saraga na mocemoce tiko o ya, e ra qai lai qoli.

-- E ra qoliva na vanua e tabu tiko?

Na vanua ko e tabu, na yalava ko e tabu tu o ya, e ra na qai lai qoliva. E ka vakaitamera, oqo e qai mai yacana tu ga, vei keda e Suva. Mai vanua, ni ra sa lai qoli, na ika, na kena vakaitamera, ni ra lai qoliva dina mai na vanua e tabu.

-- Na kena lai dolavi, e na gauna e a tabu, na kena lai vakatarai, e a caka beka vakacava?

E ra sa lako ga.

-- Vana vanua vakatabui?

Io, e sa qai mai caka ga na kena yaqona. Me vaka ga e dau caka oqo i Suva, Ia, o ira na turaga e na nodra tiko i vale, e ra sa vakarautaka tiko na kena yaqona.

-- E ra sa na qai mai gunu vata kina?

Io. Na ka oqo, e ka solevu bula sara mai vanua. Mai vei keimami, vei keimami e dau caka na kena vakalolo, na qalu. Me ra waraki kina, e dau ka

dokai tu mai vanua na somate. Ni ra sa siro vakaoqo, e sa dau caka sara ga na kena magiti. Na kena qalu, e vica tu na i kovu vakalolo, me wa waraki kina o ira na marama, e ra a vakatatabu tiko.

-- Ia, ni sa oti na vakabogi va oqo, e vakaeveti, e sa caka saraga na vakatatabu, na vakataratara?

Io, na vakabogiva oqo, e sa caka saraga na vakadua na vakataratara, na kena Burua, na kena Bogiva, e sa caka saraga vakadua. E vakamagiti taki saraga o ya.

-- Au dau rogoca ni so na somate, e dau caka kina na veivakaorei. Na cava na vuna e dau caka kina na veivakaorei vakaoqo?

Oi, na veivakaorei, e dau caka e na gauna e se caka tiko kina na somate. Vei kemuni, e caka tiko na 'vala Putu'. Ia, vei keitou na somate ga, e sa dau tu ga na yacana, e ka marautaki. Ia ni da sa tiko gona o ya, e da vakatatabu tiko. Ia, e qai dau cakava ga o koya e vakaorei, o koya ga e weka ni mate, okoya tale ga e rawata. E weka ni mate tale tiko ga, e dau mai cakava na cakacaka o ya, kevaka e sa tukuna tiko na ka e tabu, e sa na macala tu ga na ka e tabu, na kaikaila, na seresere ni cuma, na veika vakao ya e tabu.

-- O ya mai na loma tiko ni bogi va se?

Io, mai na i matai ni bogi, ki na bogi va. E tabu kina na ka e sega ni dodonu me caka. E dau mai tiko lokovi, na somate, e sa macala tu ga kina na ka e tabu. Ia, me caka ga na ka e donu, ia ke dua e mai cakava tiko, me sa kilai koya tiko. O au veiwekani tiko kei iratou oqo, veitalia ga au vakasosa taka na. Au b~~bea~~

me ratou vakaorei au. Ni sa dua e cakava tiko mai na ka o ya, e sa bolea tiko mai, e sa vakarautaka tiko mai ni veiwekani voleka kei iratou, e sa kila tiko, ni rawata, me cakava na. Ia, na nona cakava tiko na ka o ya, o ratou na lewe ni mata vuvale, e ratou na mai vakaorei koya. E ratou na taroga sara se na cava e mai cakava tiko. Ia, o koya e ~~vaxi~~vakaorei, na ka e sa qai dau cakava, e dau cakava mai na vakalolo, e dau qalu mai, se me lai cakava mai e dua na magiti. E dau va tu o ya. E ra dau mai cakava ga, o ira na dra ni veiwekani na cakacaka o ya. O au, kevaka meu sa mate, o ratou ga na wekaqau, e ratou na mai vakasosa taki au, e ratou~~x~~ saga, ka ratou sa bolea tiko me ratou sa mai ore~~f~~. E ka dokaj, ka sega ni ka e caka tu vakavei talia. E so e cakava tu vakaveitalia, ia na ka o ya, e ra dau ~~sakava~~ga, o ira na dra voleka ki na mate. Baleta gona, me ra lai cakava gona e dua na cakacaka, e dua na ka ni veivakani, me ra mai vakaiyau taka. E ra cakava saraga mai na kena i yau, na kena kakana.

-- Ni oti beka na bogiva oqo, e sa cava e na qai caka?

Ni sa oti na bogiva, o ya e caka tiko e na loma ni bogiva. Na gauna e sa mai vakataratara kina, e sa oti saraga na vaka bogiva. E sa da na veisukayaki, ia na bogitini, e sa qai nona saraga na mata vuvale.

-- Ko e nona na mate?

Ko e nona na mate. E ratou na qai lai cakava tale ga kina e dua na kena kakana, dua na kena tanoa yaqona, ratou sa qai..

-- E sega tale ni dua na kena i yau?

E sa sega, e sa kena kana saraga o ya. Ia, na bogiva, na burua, na ka kece, e sa tini ga vakadua i kea, na bogi tini, e sa qai nodratou sara ga o ratou na wekani mate, se vakamatavuvale. Na bogidrau.

-- Na bogidrau, e tiko talega na bogidrau?

Io. Na ka o ya, e wili kece ga mai e na bogi, na bogi va, na bogi tini, na bogidrau.

-- Na gauna e sa bogi drau kina, na cava tale e sa na qai vakayacori? O ratou ga na mata vuvale.

-- Na matavuvale tikoga?

E na caka kina e dua na kakana, e ratou na lai samaka kina na i bulubulu, ratou lesu mai, mai caka e dua na kena yaqona, ratou mai kana. Sa i iratou sqra tiko ga vaka matavuvale. ~~ax~~ x

-- Au dau rogoca vakalevu, e na i tekitekivu ni noqu katokatonu, o koya na bogi va, na bogi tini, oqo na nodra vakabauta na qase, se na cava na vuna e dau caka kina na bogi va, e sega ni rawa ni lima na bogi, se me tolu na bogi. E cava beka e ra dau cakava kina vaka oqo, e va tiko ga se tini?

E na kena sega ni rawa ni vakatatabutaki. E na sega ni rawa, o ya na kena vakatatabutaki, e ra cakava me veisotari ga. E caka me veisotari, e na sega ni rawa ni cakava e dua na veika va o ya, me taba cala tu na siga. Na veisoqovi ni bula kei na mate, e na caka me veisotari ga. Me vaka na bogi va, se me bogi tini. E na sega ni rawa ni ko loku bogi taka e dua na ka, me dua na ka, me rawa ni veicalati. Me caka vakamatau tu ga na ere kea, me muru matau, na nomu soqova na bula se na mate.

Ke vaka

o muru veicalati, mo cakava me ka ni bogi dua, e na sega ni rawa. Na ka e ra kaya na qase. E sega ni rawa ni dua na ka o cakava, me dua ga na siga, se me dua ga na bogi, o sa vakayacora saraga, e na sega ni rawa. Me sotavata kei na nomu veidutai taka vata na nodra lako mai na wekamu. E na sega ni rawa mo cakava e dua na ka, mo cicivaka taudua ga. O ya mo cakava tiko na veika, e na nomu kauwaitaki iko mai na wekamu. O ya ka me cakavi kina me va na bogi, se me bogi tini. Baleta o ira na wekamu, e ra na kauwaitaki iko mai. O ya na vuna, ko e ra nakava mai mevaka bogitaki.

-- Ni sebera ga ni tini na nodaru veitalanoa, au dau rogoca vei ira na noda qase, e ra dau vakabauta tu na vakatevoro. E vaka cava beka mai nomuni vanua, o sa bau rogo i talanoataka na nodra vakabauta na tevoro o ira na noda qase, me ra dau lai kacivi tale mai kina e so na yalo ni tamata ko e sa mate? Io, e vakatau tu mai e na noda raica na mate. Baleta ni mate, e sa dui tu ga. E so e mate ni sa qase sara, ni sa lai yabaki vitusagavulu, o sa yabaki drau, o qai lai mate. Ia, ni mate bulabula, o ya na ka e ra dau kaya ni veicalati, ni dua e mate bulabula. Na ka ga e na yaco, e dau lai caka e so na veika me lai tarogi kina vakadodonu o koya e mate. Me kacivi yalo, e ra dau cakava. Ni laurai gona ni dua e mate bulabula tu, e ra qai dau kaya, oqori e dua e nakica taka. Me mai tukuna gona, me lai kacivi na yalona, me mai tukuna na vu ni nona mate. E dau caka, e ra dau cakava.

-- O bau rogo talanoatakina, se e ra dau cakava vakacava, o ira na noda qase,

na mataqali veitarogi vakaoqo?

E so, e levu tu na kena veimataqali, e so, e caka ga na kena yaqona, e ra vakacuru taka.

-- Me sa qai vosa tiko ga e dua?

Io. E ra vakacurutaka, e sa qai dua e curumi koya na kena kaukauwa, me sa qai tukuni koya na vuni kena mate. E so na kena mataqali, au sa raica ni sa caka, me lai yara sasa taki mai, kevaka e dua e sa mate. E dau caka na ka oqo, ni sebera na bogiva. Se e bera na bogi tini, na ka oqo, e ka vuni. Na ka oqo, e sega ni ka me kilai levu. Me vaka tale e dua na kena mataqali o ya, me lai yara sasataki mai.

-- O ya e dau caka vakacava?

Oi, e sa bogi, e ra sa bosea, me dua me lai dabe taudua tiko e na dua na vale, qai ratou lako e lewe vica, me ratou lai yara sasataka mai. Ni sa buto, o ya na ka vuni sara, me kakua sara ni dua e kila. Qai ratou lako e lewe vica i na i bulubulu, me ratou lako, me dua na sasa, ratou lako, e lewe rua, se lewe tolu. Kau sara ki na dela ni bulubulu nei koya e mate, e ratou qai lai kaciva tiko na mate. 'Keitou lako tiko mai, mo lai talanotaka mada na vuni nomu mate'. Keitou sega ni vakabuta ni o mate, na nomu mate oqo, keitou vakabauta, ni dua tani na tamata, e nakica taki iko.

-- O ya ni sa ratou sa lai tiko vata kei na sasa?

Io, e ratou sa lai taura tu na sasa. Se siga, e sa vakarautaki na sasa. Me sa na lai biu rawa tu e na bati ni bulubulu.

-- Na taba ni niu?

Io, na taba ni niu ga, me lai biu rawa tu. Na gauna ga e ratou lako kina, me qai lai tauri na sasa o ya, e bati ni bulubulu o ya, me qai lai biu. E sa qai ratou lai kaci tiko. Keitou lako mai me keitou mai kauti iko mo lai talanoata taka mada na vu ni nomu mate. Keitou vakabauta ni duatani na tamata e vaka matei iko, o sega ni mate vakadodonu. Na nomu mate, e naki ca taki na nomu mate. Ia, keitou vinakata, mo mai talanoataka mada. Kevaka o mate e na nomu nakica taki dina, ia mo lai tukuna na cava na vu ni nomu mate, o cei e nakica taki iko. O ya e sa sega saraga ni ka bera. E sa na lako mai, na sasa gona o ya, o na vakilararaga e dua na ka bi e , na sasa o kila na kena mamada.

-- Ni sa bibi tiko, o sega ga ni kila o cei e vodo tiko?

Do, o na sega ga ni kila o cei e vodo tiko, o sa nakila ga ni sa dua e tiko mai kina, na gauna o sa kila ni sa bi kina, na gauna saraga o ya mo lako mai kina. O sa na qai lako tu mai, ka dau yara tu mai. Ia, na gauna ni sebera ni caka na ka oqo, na koli me kau tani.

-- E na vuku ni cava?

Ni koli e ra dau raica na tevoru, e ra raica na yālo. Ia, me ra kau tani na ka oqo. Na ka oqo, me cakacaka taki sara vakamatau. Ia, ni sa oti, o sa kila ni sa tiko, sa o qai kauta cake tiko mai na sasa. Ia, na gauna totolo taudua mo dou lako mai kina. Baleta me kakua ni dua e raici kemudou, me kakua na koli. Me lako ga mai, i vale sara, i mata ni katuna saraga, na vanua e sa davo sara tu ga mai kina o koya e davo tu. Ni dau yaco ga mai na ka o ya, e sa curu sara ga ki vei koya e sa davo tu o ya.

-- Na nona davo tu o ya, e moce tu?

Io, e sa davo tu me moce tu. Ia, e ka qarauni, me kua ni caka vua e dua e tamata rerere. Me dua na tamata, e rawa ni taura na cakacaka o ya, me na lai moce tu o ya. Ni ratou na yaco ga mai, me ratou dolava mai na katuba, e sa na ratou curu sara. Na nodratou curu ga yani o ya, e sa na curu tale ga yani o ratou na kauta yani o ya, e ratou sa dabe saraga, me ratou sa waraka. E sega tale ni qai ka bera, ni sa vosa saraga. E ratou sa na vaka tarogi koya sara gana, se e cava na vuni kena mate. E sega tale ni beka, ni sa tukuna mai, o au o ka, o au o ka, na vuni kequ mate, na ka, o ka e vakamatei au. Kevaka e mate gona me nakiti na nona mate, e sa na tukuna sara ga mai. Kevaka e mate ga e na nona mate ni tauvimate, e na tukuna tale ga mai. E sega, au sa mate saraga e na noqu tauvimate saraga. Ia, kevaka e mate e na mate nakiti, e sega ni ka bera na nona tukuna mai, o ka e vakamatei au.

-- E dua na ka e lutu koto, au kerea meu taroga. Na kena sa kau na yagoni mate, na kena kau na yago ni mate, e na kena curumaki e na katuba oqo, e vakacava beka na katuba oqo, e sogo?

Io, e dau kena i cakacaka o ya, na katuba e dau curutaki kina na yago ni mate e sogo. Ni da sa kauta na mate me da sa lai veibulu, e na qai o ratou na tiko mai, e na gauna ni lai veibulu, e ratou na qai cakava na kena i dola. Na vu ni kena sogo, me sogo, qai dola tale, me kaku ni lesu tale mai na yago ni mate.

-- Oi, na kena vakabauti, na kena vakabauti, e tu vei ira na tamata e na gauna e liu, vei ira na noda qase.

-- Ia, na kena mai dolavi?

Na kena mai dolavi, e lose na yaqona.

-- Oi, e lose na yaqona?

Io, me veisa ga vakarua, e na mai tukuni kina ni o ya na i dola ni katuba.

-- Me na qai suivi kina?

Me gunuvi ga.

-- Oi, e gunuvi ga?

E gunuvi. E sɔ na kena i valavala, e curutaki vakavica i tuba, ia vei keitou e sega. O keitou, e mai kau ga mai na yaqona, e tukutuku taki ga, e mai cabo e dua na yaqona vua e dua na kena turaga e tiko i kea. Tara e dua tale na turaga i kea, tukuna kina na i naki ni yaqona, 'na i dola ni katuba', me sa vakagalala taki na vale. E sa curu vakadua na curu, e na vanua me lako kina. Me sa dola na katuba, me ra tiko kina o ira na bula tiko. Me kakua tale ni lesu mai na yalo ni mate, ni samate ga, me sa lako yani vakadua. E sa dola na katuba vei ira na bula, me ra curu yani ra curu mai, me vaka ga na i naki ni vale, oti ga o ya, e sa qai mai oti yani. Ni oti ga o ya, e sa oti.

-- Vinaka vakalevu sara, ni sebera ga ni tini na nodaru veitalanoa, de tiko tale beka e dua na ka o ni vinakata mo ni tukuna?

Au via vakadeitaka ga, ni somate, e viavia tauvata kece tu ga na i vakarau ni somate, e sa o koya ga daru sa veitalanoataka.

SA OTI.